

22:34 25/12/2004

במעלה המדרגות ממלחמה לשלום – דיוקן ליהדות-דמוקרטית

[נושאים:]

מלחמה ושלום – שורשים ושורשי המיתוס – שני אופני ההישרדות מעצב הסבל שעמדו בו בנסיון חייהם למען הדורות הבאים
הערך ההולם- יהלום וכצמיד
הקונפליקט כסיכון וסיכוי
המדרגות לפתרון – החירות השיוויון והאחוה
בקשת ההרמוניה – השלום
השקפה יהודית-דמוקרטית]

בעומק הנפש האנושית נסתרת הסתירה שבין ההשלמה להקריב למולך המלחמה לבין חולשת המלחמה על השלום. מאה שנים בארצנו ללא מנוח, איש מונח תחת הזית הגפן והתאנה. להאיר שורש עתיק, עקש ופתלתל זה שבטבע האדם נשוב לשורשיהן של המילים המתארות זאת. חכמי העבר, אשר לשו את לשוננו, עצבו אותה מעצב ניסיון חייהם. עזי הרוח קפצו מהשפה המוכרת אל מעמקי רוחם, וטבעו בה עד אשר משו משהו שתאם לרושם שנרשם בחויתם, ומלו ממנו מילה אשר נטבעה בשפה ככלי להכלת תמציתה.

שורש המילה מלחמה הוא, לכאורה, במילה לחם. זה הגיוני, כי אחד משורשי המלחמה הוא על הלחם, משמע, על צרכי הקיום. אך למעשה למלחמה וללחם שורשם משותף שמשמעו להלחם, קרי, להידבק זה אל זה. רובנו, כך אני מניח, לא ראינו בעינינו כיצד גרגרי השעורה או החיטה הנפרדים מולחמים זה אל זה בתהליך היווצרותו של הלחם. כך גם הלוחמים - טרם המצאת הנשק בידי החנונים - נדבקו זה לזה, והיו כבשר אחד. מדוע 'כבשר אחד' ולא 'לבשר אחד' כפי שנאמר על אדם וחווה? כי הדבקות שבין הלוחמים היא רק בכאילו. בסופו של מאבק, האחד נופל אל האבק, והאחר נוטל את הלחם. ואילו באהבה, הדבקות בין אותם שהיו נפרדים יוצרת יצור חדש. וזה כל ההבדל, שבין לקחת לבין לקבל, שבין לחסר לבין לחבר ושבין היצר לבין היצירה.

טועה מי אשר סבור כי המלחמה על הלחם מוצדקת בהיותה מלחמת קיום. הלחם מספר את הסיפור האמיתי. האחד הוא היוצר, אשר חיבר חלקים ליצור את השלם: את הזרע לאדמה, את האדמה למים, ואת נפשו לצמיחה. "הלוח ילך ובכה נושא משך הזרע, בא יבוא בשמחה נושא אלומותיו". בזיעת אפו אפה את לחמו. והצד האחר? אינו מתקשר. "אמר אויב: 'ארדוף אשיג, אחלק שלל תמלאנו נפשי'. גברים יצאו למלחמה לגבור על זולתם בכדי לכבוש את ארצם,

נשותיהם ורכושם. המלחמה היא עסק כלכלי מוצלח למנצח. ובהפוכה, גם כלכלה אגרסיבית היא אופן אחר של מלחמה. האחד עובד, והאחר משעבד - 'אני ואפסי עוד'. שורש האלימות באי-פוריות, באילמות ביחס לסביבה.

הראי"ה קוק, כהוגה יהודי-הומניסטי, זיהה את השאיפה התרבותית לחיים ערכיים עם מגמתה הרוחנית של הדת. הוא איפיין את הדרך הכוחנית, המפוררת את המצב האחדותי, כציר הרשע, ואילו הדרך המייחדת ומחברת את הנפרדים מאופיינת כדרך הקדושה: "סיטרא אחרא שרי בחיבורא וסיים בפירודא וסיטרא דקדושה שרי בפירודא וסיים בחיבורא, ושם גופיה איקרי שלום" [תרגום: הצד האחר, (כינוי לצד הרוע) מתחיל באחדות ומסיים בפירוד, וצד הקדושה, מתחיל בחיבור ומסיים בפירוד, ושם גופו (שם עצמו) נקרא שלום].¹

באלימות - אדם מבועת מחשכת זולתו, בריות נהפכות לתוהו, ואדמה מושמת מעל האדם. ואילו בשלום - אדם יושב על אדמתו, מארח את רעו במאור פנים, ורועה עם רעייתו בשיח אוהבים. והשאלה הנצחית, אשר עימה מתמודדים אנשי רוח בדת ובתרבות, היא כיצד להעפיל מאטימות האלימות אל ברכת השלום.

פניה הכפולות של נפש האדם

ובכן, השורש המשותף לשתי דרכים מנוגדות אלה הוא המאבק לקיום - במציאות המורכבת והמאיימת, רבת הסתירות והקונפליקטים הקיומיים - הגורם לכל פרט, ובכלל זה גם כל חברה, לשאוף להגביר את עצמתו והשפעתו.² אלא שמימוש של הרצון לעוצמה, ופתרון של הקונפליקטים הנובעים הימנו במרקם החברתי, אפשרי בשתי דרכים מנוגדות.

האחת, רואה צורך במאבק קיומי-כוחני למען הישרדות והתחזקות במציאות זאת. הבטחת הקיום נעשית באמצעות השליטה על הזולת בבחינת 'כל דאלים גבר'. פרויד מציב השקפה זאת באופן נחרץ: "אין האדם כלל יצור נוח ושש-אלי-אהבה, שלכל המרובה עשוי הוא גם להתגונן שעה שתוקפים אותו. היפוך הדברים: שיעור עצום של תוקפנות הוא אחת מתכונות יצרו של האדם, וצריך להביא זאת במניין. משום כך האדם זולתו הוא לו לא רק בגדר עוזר או מושא-מין שבכוח, אלא גם בחזקת מי שמעורר אותו לידי כך, שירצה לספק בו את יצר תוקפנותו, לנצל ללא תגמול את כוח העבודה שבו, להשתמש בו בלא הסכמתו לסיפוק מיני, לגזול ממנו את נכסיו, להשפיל

¹ הראי"ה קוק, **אורות הקודש**, ב', תמא.

² על הרצון לעוצמה לימדונו, מלבד ניסיונו האישי, גם שפינוזה וניטשה אשר הושפע ממנו.

אותו, להביא עליו ייסורים, לענותו, להרגו. אדם לאדם – זאב. לאחר כל נסיונות החיים וההיסטוריה, מי עוד ימצא את ליבו לחלוק על כלל זה?"³

הדרך האלטרנטיבית בה מתייחס האדם ביחס לזולתו מדגישה דווקא את יצריו החברתיים, ואת יכולתו התבונית-רגשית להתעלות מעל הדחפים התוקפניים ולהשיג יותר בדרכי שיתוף. הנחת היסוד בהשקפה זאת הינה כי האדם בטבעו מונע על-ידי בקשת הקשר האנושי המיטיב.⁴ היחס הבסיסי 'אני-אתה' בהגותו של מרטין בובר מקבל בשנים אלה גיבוי רעיוני מחקרי. התובנה בדבר ההכרח בהדדיות ביחסי אנוש, אותה הציב הפסיכולוג אדלר כנגד מורו פרויד, חוזרת ועולה בפסיכולוגיה האמריקאית בשנים אלה. כך כותבת ג'סיקה בנימין, בספרה בכבלי האהבה⁵: "על פי ההשקפה הבין-סובייקטיבית, הפרט גדל בתוך ובאמצעות נערכות יחסים עם סובייקטים אחרים. הנקודה החשובה ביותר היא, שמנקודת מבט זו, גם האחר שהעצמי פוגש נתפס כעצמי, כסובייקט בזכות עצמו או עצמה. השקפה זו יוצאת מתוך הנחה שאנו מסוגלים וזקוקים להכרה בסובייקט האחר כשונה ועם זאת דומה, כאחר שמסוגל לחלוק איתנו התנסויות מנטליות דומות. רעיון הבין-סובייקטיות מסיט לפיכך מחדש את האופן שבו נתפס עולם הנפש – מקשר של סובייקט לאובייקט שלו [אני-זולת] אל סובייקט הפוגש סובייקט אחר [אני-אתה]"

ביטוייה השונים של האפשרות הראשונה הינם ציד (לקיחה ללא נתינה), גזל, שתלטנות, הפליה, ניצול כלכלי ורודנות; והדרך השנייה מאופיינת בזוגיות, שיתופיות, חקלאות ויצרנות (אשר בניגוד לציד יש בהן נתינה למען הקבלה), ודמוקרטיה.

כך או כך, בזיקות וביחסים-שבין התינוק להוריו, בין האישה לאיש, במשפחה, ובין אנשי החברה – אנו מעצבים, לטוב ולרע, את חיינו. מאבק פנימי בין יצר התוקפנות לבין הרצון הדיאלוגי-שיתופי מתחולל תדיר באדם ובחברה.⁶

התמונה השלילית: המדרגות היורדות של ציר הרשע

הבחירה העקרונית מובילה לשני אורחות-חיים שונים. אקדים את תיאורה של דרך העוולה, דרכם של בני ה"בלי-יעל", להתוויית הדרך העולה. כהמחשה כואבת למדרגות היורדות של הרשע נתבונן בתהליך שנאת היהודים. ההיסטוריה של שנאת היהודים, על פי ראול הילברג, חוקר השואה,

³ זיגמונד פרויד, **תרבות בלי נחת ומסות אחרות**, הוצ' דביר 1968, מובא בתוך ג'סיקה בנימין, **בכבלי האהבה**, מהדורה מיוחדת עמ' 3.

⁴ ראה מאמרו של גדי טאוב- טעותו של פרויד, "הארץ", מוסף שבועי, 30.4.04.

⁵ ג'סיקה בנימין, **בכבלי האהבה**, עמ' 20, מהדורה מיוחדת, הוצ' דביר, 2004.

⁶ המושג הרמוניה משמעו צירוף של כמה צלילים שונים המשתלבים בנועם, משמע, אחדות שאינה אחידות. במיתולוגיה היוונית האלה הרמוניה היא בתם של אל המלחמה ואלת האהבה. שילוב יסודות סותרים אלה תומך בהשקפה להלן אשר תובעת את ההתגברות על יצר הכיבוש באמצעות האהבה. משמע, השגת הרמוניה היא תהליך אישי-חברתי קשה ואומנם, ברם האלטרנטיבה היא אלימות.

מתחלקת לשלושה שלבים. בשלב הראשון המסר הוא: 'אינכם יכולים לחיות עמנו כיהודים'; בשלב השני: 'אינכם יכולים לחיות עימנו'. ובשלישי: 'אינכם יכולים לחיות'. השלב הראשון מתבטא בהמרת דת כפויה, השני בגירוש, והשלישי בהשמדה.⁷

בשלב הראשון של האלימות מופעלת כלפי הזולת כפיה תרבותית-דתית. תפקידה הוא לפגוע בקומתו הרוחנית, באמצעות הסרת "צלם האלוהים" שלו. לאחר שסומן כפחות מקבוצת הרוב, קיימת האפשרות להפלתו למדרגה הבאה והיא יישום חוקי הפליה כנגדו. השלב השלישי הוא ניסיון לביטולו הפיסי באמצעות אלימות

מדוע נבחרו היהודים לשמש קורבנות לנאציזם? הבחירה נעשתה לא רק מטעמי בקשת קורבן בולט וחלש אשר ישמש כשעיר לעזאזל על מפלת גרמניה במלחמת העולם הראשונה. אף לא רק עקב התשתית האנטישמית הקיימת. חשוב לדעת כי לא רק את היהודים שאף הנאציזם להשמיד, אלא בעיקר את יהדותם. ההומניזם היהודי ניצב כסתירה רעיונית מוחלטת ל"אידיאל הגזע" הנאצי. אידיאל 'הגזע העליון' המשליט את חתיתו על כל המרחב, מאוים רעיונית על-ידי המוסר היהודי-נוצרי הדוגל באחוזה וסיוע לאחרים ולחלשים חברתית. "המצפון הוא המצאה יהודית" אמר גבלס, שר התעמולה הנאצי. המצפון, העזרה לחלש ובקשת הטוב לזולת נתפסו בעיני האידיאולוגים הנאציים כהמצאה יהודית. הנאציזם טפח את האגואיזם הלאומני, וראה בהשקפתו הפסבדו-דרוויניסטית את החלשים "כגורמי המחלות החברתיות" שיש להשמידם. וכך עלה הכורח, לא רק על היהודים, אלא אף על הגרמנים הנכים וחולי-הנפש, על הצוענים, ולטווח ארוך- לשעבד את העמים הסלווים "הנחותים".

מה בין סבל לבין ערך?

בדברים האחרונים כבר נרמז מהותו של 'ערך מוסרי'. לטענתי, ערך מוסרי הוא 'תרופה אידיאלית' המנוגדת למצבי הסבל, הנגרמים במצבי קונפליקט פוגעניים, והמכוונת לייצור נורמה חברתית ממציתת סבל.⁸ דוגמא מרכזית לעקרון זה היא הציוויים המוסריים הרבים במקרא שנעגנו בשעבוד מצריים כאירוע מכונן למוסר יהודי: "אתה ידעת את נפש הגֵר [מהגר] כי גֵר היית בארץ מצריים... ולכן, "כאזרח ממכם יהיה לכם הגֵר הגֵר אתכם, ואהבת לו כמוך, כי גֵרִים הייתם בארץ מצריים" [ויקרא יט, 34]. הסבל שעבר העם במצריים הוא הבסיס האידאי לעשייה המוסרית המנוגדת.

⁷ במבוא לספרו - "Yale University press, third editin, 2003 Destruction of the European Jews",
⁸ הגדרות שונות של מושג הערך נמצאות למשל, בספרו של אברהם כהן **חינוך לערכים**, הוצ' עידנים. אלא שהגדרות אלה חסרות את העיגון בחוויה האנושית. אומנם הגדרתי היא חדשה, אך מבוססת על עמדה מקראית חוזרת ונשנית.

נבחן עתה את היפוכן של מדרגות ציר הרשע המתדרדר. המדרגה העולה המנוגדת למדרגה היורדת של כפיה תרבותית או דתית היא אידיאת החירות. עקרון הכפיה טוען 'זכותי לקבוע לך כרצוני' כי אתה נחות ממני. (וגם הלחם שבידך – שלי הוא). לעומת זאת, זכותו של כל פרט, בשם עקרון החירות, היא לממש את רצונו לקיום חופשי (זכות הכרוכה בחובה לייצר את הנדרש לקיומו). גבול החירות הינו בכיבוד זכותו של הזולת לחירותו. כאן נקודת המעבר למדרגת השוויון הטוענת 'זכותינו לחירות שווה לזכותכם'. לעומתה המדרגה היורדת מטה ממדרגת הכפייה מכריזה, רשמית או נורמטיבית, 'אתם כולכם מתחייבים', מסיבות של הבדלי דת, גזע מין או מיניות. ואילו ציבור הנמצא במדרגה התחתונה של הקנאות (החילונית או דתית) פותח במלחמה ש"הלוא אנחנו מעל הכל, האמת רק לצדנו, ואחת דתו/ גורלו של מי שמעז להתנגד לנו". האידיאה שנועדה לתקן את הקנאות עולה בבירור דווקא מתוך דברי משה בתגובה ל'עגל הזהב': "ויאמר להם כה אמר ה' אלהי ישראל שימו איש חרבו על ירכו עברו ושובו משער לשער במחנה והרגו איש את אחיו ואיש את רעהו ואיש את קרבו" (שמות, לב, 28). האוייב הרגשי והאידיאולוגי של הקנאות היא חווית האחוה שביחסי קרובים והאידיאה שנמשתה ממנה.

התמונה המצטיירת מכל זאת היא כי, במפתיע או שלא, היפוכן של מדרגות האלימות המסבילה (הגורמת לסבל), הן מדרגות הערכים היהודיים-דמוקרטיים – החירות, השוויון והאחוה. המקרא הצמיח זאת כנגד שעבוד מצריים, והדמוקרטיה – כנגד רודנותה של הכנסייה. לעומת הדמוקרטיה ניצב הפשיזם, המעלה על נס את המלחמה כמיטב האנושיות.

אכן שתי דרכים סותרות אלה טמונות בנפש האדם בהתייחסותה לזולת, כמדרגות בהן ניתן לעלות זה עם זה, או להפיל זה את זה. כך נמתחות מדרגות הסולם בין שני קטבים: זה התקוע עמוק באופל הטבע האנושי, ועד לשלב העליון של האמונה היהודית והתרבות הדמוקרטית בדבר אחדות סמויה של גורל אנושי, בבחינת "כולנו רקמה אנושית אחת חיה". אומנם חזון 'אחרית הימים' משול לאופק אליו הולכים ומתקרבים, אך מעשינו – במגמה ההרמונית או האלימה – משפיעים, לכל הפחות, על חיינו האישיים.

שלוש ביקורות לפחות קיימות כנגד השקפה זאת. הראשונה – זאת שלא עלתה בדעתי – ולכן יתכן שהיא הבעייתית ביותר. הביקורת השנייה טוענת כי השקפה זאת אינה אטרקטיבית לבעלי אישיות כוחנית ולעילית השלטת. הגישה השתלטנית מבטיחה הצלחה לחזקים, לפחות, בטווח הקצר. 'הגנרלים לשלטון'. זה סוד קסמה. בטווח חיי אדם, נדמה כי דרך רשעים צלחה. שנים רבות עברו-חלפו עד אשר משטרים רודניים-קנאים, דתיים וחילוניים כאחד, התמוטטו. השקפות על

המציאות הן מרכיב נוקשה בזהותם של אדם וחברה. במיוחד, אצל בעלי האינטרסים ממצב זה. לכן, הסובלים מהשעבוד נאלצו להלחם למען החירות, תוך שפיכות דמים רבה משני צידי המתרס, בכדי לזכות להדליק את לפיד החירות. יוצאת-דופן היא המהפכה הפמיניסטית אשר החלה להתרחש במאה שעברה. אולי היא, בדיאלוגיות ובשיתופיות שבה, מבשרת עתיד טוב יותר.

הביקורת השלישית - שלובה בקודמתה. המאמר מציג את המצב כאילו בידנו זכות הבחירה בין שתי הדרכים. פעמים רבות זה נכון, במיוחד בממד האישי-חברתי, אך פעמים רבות, גם במעגלים אלה, הסמכות מדברת בשפת הכוח. בודאי שגם במציאות ההיסטורית הרחבה בה אנו נתונים - הנשלטת באמצעות אידיאולוגיות קנאיות לדת, לעם או לממון - הסיטואציה הבסיסית היא של עמידה מול כוח עדיף ותוקפני. כיצד נאבקים למען שלום ושיתוף **בדרכי שלום** מול סמכות אינטרסנטית וכוחנית? זאת שאלה מרכזית.

תשובה חלקית נמצאת בחינוך להשקפה זאת ויישומיה בהקניית מיומנויות ליישוב מחלוקות, בטיפול יכולת האדם לצמיחה רוחנית ("מה קשה, מה ארכה, מה יפתה הדרך") בסיוע לשכבות החלשות, בהגברת העזוז של מערכת המשפט ובהגנה על ערכי הדמוקרטיה [במיוחד בימים אלה כנגד הקנאות המשיחית]. השאלה היא האם די בכך? מה דעתך?

ביבליוגרפיה תומכת

גרבר ראובן, **מהפכת ההארה- דרכו הרוחנית של הראי"ה קוק**, הספריה הציונית, תשס"ה (בקרוב).